

VÝZNAM KNIHY DAS LITERARISCHE KUNSTWERK ROMANA INGARDENA PRO ČESKOU LITERÁRNÍ TEORII

DAVID HERMAN

Komentátoři, kteří studovali vývoj lingvistiky, sémiotiky a filozofie jazyka ve 20. století, upozornili na celou řadu pozoruhodných vazeb mezi pražskou strukturalistickou školou a fenomenologickou tradicí. Elmar Holenstein zašel až tak daleko, že výzkumy Romana Jakobsona označil za určitý druh "fenomenologického strukturalismu" a lingvistiku pražské školy za jednu z odnoží fenomenologického hnutí. V Jakobsonově a Husserlově díle Holenstein zjišťuje určité "tematické" paralely, mezi které počítá – vedle antipsychologismu a pojmu význam (signification) – také důraz na intersubjektivní povahu jazyka a společné úsilí o izolování strukturních invariant proměnlivých rysů a vztahů.¹ Pro naše úvahy je ještě zajímavější skutečnost, že když Peter Steiner konstruoval alternativní genealogický model, ukázal, že Gustav Špet, Husserlův žák, sehrál roli "užitečného spojence" teoretiků pražské školy (Jakobsona a Mukařovského) "v jejich útoku proti epistemologickým oporám pozitivismu 19. století".² Steiner připomíná, že Špetovy texty o sémiotice obsahují rozlišení mezi významem, expresí a označením postulované Husserlem v prvních *Logických zkoumáních*.³ Špetův vliv nám může pomoci objasnit, proč Jakobson své rané poznámky týkající se poetických, emotivních a praktických "funkčních dialektů" pravděpodobně založil na Husserlově koncepci rozumění jménům a proč nám Jakobsonova pozdější definice básnického jazyka jakožto jazyka zaměřeného na výraz může připomínat Husserlovu eidetickou redukci jevů na esence.⁴ Jinými slovy, když Holenstein i Steiner zkoumají postavy, jako

---

¹ E. Holenstein: *Roman Jakobson's Approach to Language (Phenomenological Structuralism)*, Indiana University 1976; Prague Structuralism – a Branch of the Phenomenological Movement, sb. *Language, Literature and Meaning I (Problems in Literary Theory)*, ed. J. Odmark, Amsterdam 1979, s. 71-97.

² P. Steiner: Gustav Špet and the Prague School (Conceptual Frames of the Study of Language), sb. *Semantic Analysis of Literary Texts*, ed. E. de Haard aj., Amsterdam 1990, s. 554.

³ E. Husserl: *Logical Investigations 1, 2*, London 1970, s. 558.

⁴ P. Steiner: *Russian Formalism (A Metapoetics)*, Cornell University 1984, s. 201-204.

je Špet, které prostředkovaly a zároveň obměňovaly fenomenologické ideje a metody a které se podílely na utváření strukturalistického bádání, sledují tím vývojovou linii vedoucí od fenomenologie k pražské škole.

Zkoumání vzájemného vztahu *Das literarische Kunstwerk* Romana Ingardena (poprvé publikováno v roce 1931 v Německu) a pražské školy poskytuje další vhléd do fenomenologických kontextů českého strukturalismu. Tyto kontexty jsou samozřejmě pouze součástí celé problematiky: mezi dílem Romana Ingardena a pražské školy jsou právě tak významné rozdíly jako souvislosti. Stejně jako v případě recepce ruského formalismu byli čeští strukturalisté příznivě nakloněni přijetí pouze některých z důležitých motivů fenomenologické analýzy,⁵ stejně tak tomu ovšem bylo i v případě recepce ruského formalismu. S ohledem na tuto skutečnost není význam Ingardenovy estetiky pro literárněvědnou bohemistiku pouze historický. Zamyšlení nad Ingardenovou stratifikací literárního textu do čtyř vrstev či modalit označování a nad jeho přesvědčením o schopnosti fiktivního diskursu utvářet specifický svět nám pomůže nejen doložit, jak zřetelný vliv měla Ingardenova estetika na pražské teoretiky, například na Felixe Vodičku, ale také odkrýt možnosti a meze strukturalistické i fenomenologické orientace. Když Ingardenovu estetickou teorii prozkoumáme v souvislosti s polyfunkcionalismem pražské školy, ukáže se, jak můžeme pokročit ve směru k bohatějšímu a produktivnějšímu pojetí slovesného umění, které bude vycházet z fenomenologických i funkcionalistických myšlenek. Toto nové pojetí nabývá nového smyslu ve světle nedávného vývoje v lingvistice a literární teorii, speciálně pak v jazykovědné pragmatice a sémantice možných světů. Mým záměrem zde tedy není pokusit se načrtnout portrét Romana Ingardena jakožto fenomenologického předchůdce pražské školy. Půjde mi spíše o to určit a popsat problémové okruhy, jež jsou fenomenologickému a strukturalistickému bádání společné, a také naznačit, že stejnou problematikou se zabývají – více či méně do hloubky – i současní poetologové a teoretikové jazyka.

Nejzřetelnější souvislost mezi Ingardenovou estetikou a teoriemi pražské školy samozřejmě nacházíme v textech F. Vodičky. Spolu s Ingardenem je Vodička obecně pokládán za předchůdce toho, co je nyní nazýváno recepční estetikou či teorií čtenářské reakce (reader-response theory). Ve studiích *Problematika ohlasu Nerudova díla, Literární historie, její problémy a úkoly* a dalších Vodička přímo odkazuje k Ingardenově práci *Das literarische Kunstwerk*. Od Ingardena sice přejímá termín "konkretizace", dává si však pozor na to, aby zdůraznil, že jeho užití tohoto termínu se

---

⁵ Srov. P. Steiner: The Roots of Structuralist Esthetics, in *The Prague School (Selected Writings, 1929-46)*, ed. P. Steiner, přel. J. Burbank aj., University of Texas 1982.

značně liší od užití Ingardenova. Pražští strukturalisté pojmají dílo jako "znak, jehož význam a estetická hodnota je pochopitelná jen na podkladě literární konvence určité doby", Ingarden však – říká Vodička – "vidí příčinu rozdílnosti konkretizací především ve schematičnosti a nedokreslenosti některých vrstev díla, zatímco jiné vrstvy uchovávají si svou identitu a samo dílo má ... charakter struktury, jejíž estetická hodnota je dána nezávisle na vývoji literární normy dobové".⁶ Vodička zastává názor, že proces konkretizací musíme vztáhnout k "dynamice vývoje nadřazené struktury literární", tedy k vývojové řadě "měnící se literární normy".⁷ Podle Vodičky je život literárního díla, jakožto esteticky zkonstruovaného objektu, uspořádaná posloupnost měnících se konkretizací, z nichž každá je indexem změn ve struktuře díla způsobených vynořením se nové literární normy. Vodička Ingardenův pojem konkretizace radikalizuje, neboť z konkretizační aktivity čtenáře, jež je vedena interpretačními normami, odmítá vyjmout *jakýkoliv* element textu. Nepřijímá Ingardenův předpoklad, že převážně neproměnlivá díla obsahují pouze místa nedourčenosti či schematické aspekty, které různí čtenáři různým způsobem vyplňují. Podle Vodičky je text schematický již ve svém základním ustrojení. Jeho tvar je formován na pozadí norem, které sdílí dané společenství interpretů.

Vodičkova argumentace *prima facie* otevírá dveře relativismu, jemuž se Ingarden vyhýbá tím, že konkretizaci přiděluje mnohem omezenější roli. Z implicitně společenské povahy norem však vyplývá, že Vodičkovu pojetí je méně relativistické, než jsou přístupy kontextualistické a obecně pragmatické. Z této skutečnosti vyvozují jeden z nejdůležitějších závěrů svého referátu: mezi Ingardenovou fenomenologickou analýzou, izolující pod více či méně proměnlivým profilem literárního textu esenciální, trvající struktury smyslu, a analýzou Vodičkovou (jež je pro pražskou školu typická), odkazující ke společensky založeným normám, existuje zásadní rozdíl. Rozdílnost obou těchto typů analýzy dokládá, že vliv fenomenologie na pražskou školu mohl mít jen částečný a jednorázový charakter. Budu-li přesto pokračovat ve zkoumání problémů, na které měli Ingarden a pražští teoretikové očividně rozdílné náhledy, chci tím nalézt způsob, jak by bylo možné funkcionalistický a fenomenologický přístup zkombinovat tak, aby se oba navzájem doplňovaly a obohacovaly. Předmětem zkoumání se tedy stane za prvé: Ingardenův pojem "vrstva" textu a jeho vztah k myšlence pražské školy o propojenosti komunikativních funkcí a za druhé: otázka literární sémantiky v pojetí fenomenologickém a strukturalistickém.

---

⁶ F. Vodička: Problematika ohlasu Nerudova díla, *Struktura vývoje*, Praha 1969, s. 198.

⁷ F. Vodička: Literární historie, její problémy a úkoly, *Struktura vývoje*, Praha 1969, s. 41.

Nejprve se krátce zamysleme nad Ingardenovým známým popisem čtyř vrstev literárního textu: vrstvy jazykových zvukových výrazů, vrstvy významových jednotek, vrstvy představených předmětů a vrstvy schematických aspektů, jejichž prostřednictvím se – podle Ingardenova pojetí – "znázorněné předměty mohou ukazovat způsobem, který dílo předurčuje".⁸ S odkazem na popis "zakládání" v Husserlově třetím *Logickém zkoumání* Ingarden načrtává vztahy závislosti mezi všemi vrstvami: vyšší vrstvy představovaných předmětů a schematických aspektů jsou založeny či zaktovny ve vrstvách nižších, ve vrstvách jazykových zvukových výrazů a významových jednotek. Konkretizace se týká hlavně vyšších vrstev textu, kde nalézáme místa nedourčenosti (*Unbestimmtheitsstellen*), jež jsou pro zobrazované objekty a jejich módy reprezentace charakteristická. Ingarden předpokládá, že to, že se "totéž literární dílo může konkretizovat v libovolně mnoha podobách, které se jednak často ve významné míře odchyľují od díla samotného, jednak se navzájem značně liší obsahově, má svůj důvod mj. ve schematické výstavbě předmětné vrstvy literárního díla, struktury připouštějící místa nedourčenosti".⁹ Ingarden současně mluví o "vícevrstevné polyfonní výstavbě literárního díla", přičemž poznamenává, že "rozdílnost materiálu a úloh (případně funkcí) jednotlivých vrstev způsobuje, že celé dílo není jednohlasým útvarem, nýbrž má v podstatě *polyfonní* ráz".¹⁰ Forma díla tedy "vyplývá z formálních momentů jednotlivých vrstev a jejich součinnosti".¹¹

Je velmi svůdné pokládat Ingardenovu teorii za přesnou analogii teorií pražské školy, která všechna slovní sdělení (včetně textů literárních) pojímá jakožto mikro-systémy vzájemně propojených komunikativních funkcí. Při bližším pohledu se však ukáže, že Ingardenův čtyřvrstvý model literárního textu se od polyfunkcionalismu, rozpracovaného zejména Mukařovským a Jakobsonem, značně liší. Ingarden vychází z Husserlovy premisy, že analýza textu by měla izolovat jeho invariant, částečně tak, že bude studovat jeho relativně více proměnlivé vlastnosti podléhající konkretizaci. Pražští teoretikové naproti tomu vycházejí z pojetí Karla Bühlera,¹² podle něhož každou řečovou událost konstituuje několik komunikativních faktorů, které mohou aktuálně vystoupit do popředí či ustoupit do pozadí.

---

⁸ R. Ingarden: *Selected Papers in Aesthetics*, ed. P. J. McCormick, Washington-Wien 1985; cit. dle *Umělecké dílo literární*, Praha 1989, s. 277.

⁹ Tamtéž, s. 254.

¹⁰ Tamtéž, s. 41.

¹¹ Tamtéž, s. 45.

¹² K. Bühler: *Sprachtheorie*, Stuttgart 1965.

Tyto vzájemně podmíněné přesuny způsobují odpovídající změny ve funkčních sdělení. Kromě své funkční proměnlivosti nemá tedy sdělení samo žádnou jinou esenciální strukturu.

Z myšlenky komunikativních faktorů, aktuálně vystupujících do popředí či ustupujících do pozadí, vychází samozřejmě pokus kategorizovat sdělení podle hierarchické dominance specifické funkce nad funkcemi ostatními, tedy Jakobsonova verze polyfunkčního modelu z roku 1960. Tato hierarchie je však vždy pouze částečná a dočasná; slovní sdělení je podle Jakobsona spíše polymorfní než polyfonní. Proto tedy – jak Jakobson tvrdí –, "i když zaměření (Einstellung) k označenému předmětu (referent), orientace na KONTEXT – zkratka tzv. REFERENČNÍ (referential), denotativní (denotative), poznávací (cognitive) funkce – má v početných sděleních vedoucí úlohu, musí pozorný lingvista brát v úvahu, že i v takových sděleních mají průvodní účastenství funkce ostatní".¹³ Mukařovský míní: "Pro převažování strukturního sepětí funkcí nad funkcemi jednotlivými lze také mnohdy jen s velkou nesnází identifikovat touž funkci v dvou různých historických kontextech."¹⁴ Funkční dominanci nadto neurčuje struktura textu jako takového. Vyplývá spíše z povahy reakcí čtenářského kolektiva, jež jsou založeny na aktuálních normách interpretace. Podle Mukařovského "týž jev, který byl privilegovaným nositelem estetické funkce v jisté době, zemi ap., může být této funkce neschopným v jiné době, zemi atd. ... Jakmile přesuneme zřetel ať v čase, ať v prostoru nebo i jen od jednoho sociálního útvaru k druhému..., shledáme vždy, že se tím mění rozložení estetické funkce a ohraničení její oblasti."¹⁵ Mukařovský a Jakobson stejně jako Vodička zastávají funkční pojetí struktury textu. Forma textu podle nich nezávisí na tom, co je v textu, ale na *způsobu*, jímž se to, co je v textu, propojuje s kontexty tak, aby byly umožněny interpretace toho, co dílo znamená.

Vidíme tedy, že pražská škola předznamenala základní argumenty, které mnohem později zdůraznili badatelé na poli lingvistické pragmatiky, zkoumajíce, jak využíváme kontextu k vytváření předpokladů o významu. Současná pragmatika, inspirovaná dílem J. L. Austina, Yehoshuy Bar-Hillela a H. P. Grieceho,¹⁶ aplikovala svoje závěry na analýzu literárních

---

¹³ R. Jakobson: *Lingvistika a poetika*, in *Poetická funkce*, Praha 1995, s. 78.

¹⁴ J. Mukařovský: *K problému funkcí v architektuře*, *Studie z estetiky*, Praha 1966, s. 197.

¹⁵ J. Mukařovský: *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*, Praha 1936, s. 8-9.

¹⁶ J. L. Austin: *How to Do Things with Words*, New York 1962. Y. Bar-Hillel: *Indexical Expressions*, *Mind* 63, 1954, s. 359-379. H. P. Gricce: *Studies in the Way of Words*, Harvard University 1989.

textů teprve v nedávné době. Jestliže nás pražští strukturalisté mohou poučit o pragmatice literární interpretace, má nám Ingarden co říci o literární sémantice. Díky své zálibě ve funkční analýze mají pražští strukturalisté – podobně jako pozdní Wittgenstein – sklon zahrnout otázky významu mezi otázky užití. Proto opomíjejí formální sémantické modely, které byly koncem 19. století poprvé navrženy G. Fregem¹⁷ a ve 20. století dále rozpracovány R. Carnapem¹⁸ a dalšími. *Das literarische Kunstwerk* se naproti tomu díky svému začlenění do fenomenologické tradice podílí na tom, co jsem na jiném místě charakterizoval jako širokou tradici teoretického zkoumání předmětů, zaměřeného na předměty reálné právě tak jako předměty ireálné.¹⁹ Teorie předmětů, historicky a pojmově spjatá s Fregeho typy sémantické analýzy, předznamenává ideje rozvinuté později sémantikou možných světů. Působí poněkud ironicky, že její aplikaci na literární teorii razil cestu Lubomír Doležel, bezprostřední pokračovatel pražské školy.²⁰

Porovnejme nyní Mukařovského a Ingardenovo pojetí referenčních vlastností literárního diskursu. Mukařovský rozlišuje mezi poezií a "jazykem sdělovacím". V projevech sdělovacích "je pozornost soustředěna na vztah mezi pojmenováním a realitou, kdežto [v jazyce básnickém] vystupuje do popředí spojení mezi pojmenováním a okolním kontextem... Pokles bezprostředního vztahu k realitě činí z pojmenování básnický postup; proto nemůže být básnický projev... hodnocen podle měřítek platných pro hodnocení projevů sdělovacích... Hodnota básnického pojmenování je dána jedině úlohou, kterou vykonává v celkové významové výstavbě díla."²¹ Ingarden však zastává názor – ve shodě s pozdějšími sémantickými modely založenými na konstrukci možných světů –, že literární diskursy nevyznačuje oslabený vztah k realitě, ale spíše fakt, že odkazují k předmětům,

---

¹⁷ G. Frege: On sense and Reference, in *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*, ed. P. Geach and M. Black, Oxford 1970, s. 56-78.

¹⁸ R. Carnap: *Meaning and Necessity*, University of Chicago 1947.

¹⁹ Viz D. Herman: *Universal Grammar and Narrative Form*, Duke University 1995; dále viz Pragmatika, Pragmatika, meta-pragmatika (Kontexty pragmatických kontextů), *Česká literatura* 1991, s. 220-241.

²⁰ Srov L. Doležel: Extensional and Intensional Narrative Worlds, *Poetics* 1979, s. 193-211; Narrative Modalities, *Journal of Literary Semantics* 5, 1976, s. 5-14; Narrative Semantics, *PTL* 1, 1976, s. 129-151; Possible World and Literary Fiction, sb. *Possible Worlds in Humanities, Art and Science*, ed. S. Allén, Berlin 1989, s. 221-224; *Occidental Poetics (Tradition and Progress)*, University of Nebraska 1990.

²¹ J. Mukařovský: Básnické pojmenování a estetická funkce jazyka, *Studie z estetiky*, Praha 1966, s. 154.

situacím a událostem umístěným v alternativní možné realitě. Ingarden ve svém výkladu toho, co sám nazývá mody prostorové orientace zobrazených předmětů, poznamenává: "Chceme-li pak při četbě pochopit znázorněný svět přesně tak, jak se líčí, musíme se takříkajíc fiktivně přemístit do znázorněného centra orientace a spolu s dotyčnou osobou *in fictione* (zvýraznil D. H.) putovat znázorněným prostorem. Dobré líčení nás samo nutí, abychom tak učinili. V tomto případě musíme až do určitého stupně pozapomenout na své vlastní orientační centrum, jež přísluší k námi vnímanému světu a všude s námi putuje, a tím se v jistém slova smyslu od světa oddělit."²² Tyto řádky podivuhodně korespondují s myšlenkou "fiktivního přemístění" (fictional recentering), rozpracovanou o šedesát let později Marie-Laure Ryanovou, jednou v vůdčích představitelkách teorie možných světů v literární teorii. Podle Ryanové – stejně jako podle Ingardena – "fikci charakterizuje otevřené gesto přemístění (recentering), skrze které je alternativní možný svět umístěn do centra pojmového univerza. Tento alternativní možný svět se stává světem reference... 'Fiktivní dohoda' je naplněna, když se čtenáři (posluchači) stanou dočasně přesvědčenými účastníky přeneseného systému."²³

Ingardenovo rozpoznání schopnosti literárního díla utvářet specifický svět – jeho intuitivní přesvědčení, že literatura se vyznačuje přeorientováním, nikoliv vymizením reference – nepochybně předběhlo svou dobu. Především je však nutno zdůraznit skutečnost, že studium sémantiky a pragmatiky textu je stále ještě ve stadiu zrodu. Přestože můžeme navazovat na zakladatelské výzkumy teoretiků, jakými jsou Ingarden, Mukařovský a Jakobson, musíme teprve vyvinout analytické nástroje, které budou natolik přesné, abychom s jejich pomocí byli schopni porozumět formám a funkcím literárního diskursu. Soudobá lingvistika a literární teorie nám mohou pomoci takové nástroje sestrojít. Budeme-li však hledat nové modely a metody, neměli bychom zapomínat na vizionářské myslitele, kteří nás poučili o jejich potřebnosti. *Das literarische Kunstwerk* Romana Ingardena není pro literární bohemistiku důležité jen tím, že ukazuje, jak fenomenologie ovlivnila pražský strukturalismus, ale i tím, že nás upozornilo na to, že pouze takové zkoumání, které bere současně v úvahu text i kontext, strukturu i funkci, může poskytnout skutečný vhled do uměleckého literárního díla.

(přeložil Petr Kaiser)

---

²² R. Ingarden: *Umělecké dílo literární*, Praha 1989, s. 233.

²³ M.-L. Ryanová: *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*, Indiana University 1991, s. 26.